

ՆՏԴ 891.981.0

Ընդհանուր գրականագիտություն

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱՌԺԵՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ. ԱՐՄԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ «ԱՐՑԱՒԻ
ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԳԻՐՔԸ
Զարինն ՍԱՌԱԶՅԱՆ**

Բանալի բառեր՝ Արցախ, բանահյուսություն, ազգային արժեհամակարգ, վիպական բանահյուսություն, քնարական բանահյուսություն, ավանդություն, առակ, զվարճախոսություն, պատկերավոր մտածողություն, առած-ասացվածքներ:

Ключевые слова: Арцах, фольклор, национальная система ценностей, этический фольклор, лирический фольклор, традиция, басни, юмор, образное мышление, пословицы и поговорки.

Key words: Artsakh, folklore, national value system, epic folklore, lyrical folklore, tradition, fable, joke, illustrated words, proverbs and sayings.

**НАРОДНЫЙ ФОЛЬКЛОР В СИСТЕМЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ:
КНИГА АРМЕНА САРГСЯНА «АРЦАХСКИЙ ФОЛЬКЛОР»
З.САРАДЖЯН**

Фольклор занимает особое уникальное место в системе ценностей армянского народа. Чтобы лучше понять какой-либо народ, нужно прежде всего ознакомиться с его фольклором, в котором отражены менталитет, традиции, привычки, образ жизни, семейная мораль, мышление, мировоззрение данного этноса.

Книга «Арцахский фольклор» Армена Саргсяна - лучший путеводитель, в которой отражается биография, характер и мышление арцахцев. Эта книга пополняет богатую сокровищницу армянского фольклора.

**FOLKLORE IN THE SYSTEM OF NATIONAL VALUES:
ARMEN SARGSYAN'S BOOK "ARTSAKH FOLKLORE"
Z. SARAJIAN**

Folklore occupies a unique place in the national value system of Armenians. Folklore, which reflects nation's mentality, traditions, habits, the way of life, morals, etc., is the best way to get acquainted with a nation.

Armen Sargsyan's collection "Artsakh Folklore" is a guidebook, which introduces the biography, character, as well as the way of thinking of Artsakhians.

The book is one of the valuable treasures of Armenian folklore.

Բանահյուսությունը հայ ժողովրդի ազգային արժեհամակարգում իր ուրույն և առանձնահատուկ տեղն ունի: Որևէ ժողովրդի լավագույնս ճանաչելու համար կարևոր է նախ և առաջ ծանոթանալը նրա բանահյուսությանը, որտեղ արտացոլված են տվյալ էթնոսի հոգեկերտվածքը, ավանդույթները, սովորույթները, կենցաղը, ընտանեկան բարքերը, մտածողությունը, աշխարհայացքը և այլն:

Արմեն Սարգսյանի «Արցախի բանահյուսությունը» գիրքը արցախցուն, նրա կենսագրությունը, քննադատությունը, մտածողությունը ճանաչելու լավագույն գիրք-ուղեցույցն է: Այս գիրքը գալիս է համալրելու հայ ժողովրդական բանահյուսության հարուստ գանձարանը:

Որևէ ժողովրդի լավագույնս ճանաչելու համար կարևոր է նախ և առաջ ծանոթանալը նրա բանահյուսությանը, որտեղ արտացոլված են տվյալ էթնոսի հոգեկերտվածքը, ավանդույթները, սովորույթները, կենցաղը, ընտանեկան բարքերը, մտածողությունը, աշխարհայացքը և այլն: Բանահյուսությունը հայ ժողովրդի ազգային արժեհամակարգում իր ուրույն և առանձնահատուկ տեղն ունի և, ինչպես Հովհ. Թումանյանն է ասում, նրանով սնվում են գրեթե բոլոր արվեստները, հատկապես գեղարվեստական գրականությունը:

Ու չնայած բանահյուսության սկզբնավորումը յուրաքանչյուր ժողովրդի ձևավորման ու զարգացման հետ է կապված, այնուամենայնիվ, բանագիտությունը համաշխարհային իրականության մեջ ձևավորվեց միայն 19-րդ դարի սկզբներին՝ Գրիմ և Երսկանդի, հատկապես Յակոբ Գրիմի կողմից: Եվրոպական առաջավոր երկրների բանագիտական մտքի ազդեցությամբ մեր երկրում ևս սկսեց կարևորվել բանահավաքչական աշխատանքը և կիրառության մեջ դրվեց «ժողովրդական բանահյուսություն» եզրույթը: 19-րդ դարի վերջին երեսնամյակից սկսած առաջ եկան բանահավաքներ, նկատում է Մ. Աբելյանը, որոնք, գործ

ունենալով մի շարք հասարակական նրկայթերի հետ, լուսաբանում էին տվյալ դարաշրջանին հատուկ հասարակական- քաղաքական հարաբերությունները¹ :

Հայ ժողովրդական բանահյուսությունը հարուստ է, բազմաժանր ու բազմաբովանդակ: Սկզբնավորվելով դեռևս անհիշելի ժամանակներում՝ այն նոր շունչ ստացավ Գարեգին Սրվանձտյանցի գիտական, բանահավաքչական աշխատանքով ու ստեղծագործություններով: Իր «Գրոց ու բրոց»-ում գրել էր. «Որքան ձեռնհաս եղեր ու հավաքեր եմ և որքան ևս պատեհություն ունենամ հավաքելու, զանոնք ալ գատ գործ կ'ընեմ, կամ այլոց քան զիս հմտագունից և աշխատասիրաց կ'առաջարկեմ»² :

Հայ բանագիտության անխոնջ մշակների շնորհիվ այսօր ժողովրդական բանահյուսությունը ներկայանում է հարուստ զանազանով, ինչպես նշում է Ա. Ղանալանյանն իր «Հայ ժողովրդական բանահյուսություն» գրքում, հայկական բանահյուսության հարստության պերճախոս ապացույցներն են XIX և XX դդ. գրի առնված շուրջ 2000 հեքիաթները (տպագիր և անտիպ), 5000-7000 երգերը, մոտ 40000 առած-ասացվածքները, «Սասունցի Դավիթ» էպոսի 50-ից ավելի տարբերակները, բազմաթիվ զրույցներ, ավանդություններ և այլն³ :

Մեր իրականության մեջ ժողովրդական բանահյուսության զարգացումը միշտ եղել է ժողովրդի և պետության ուշադրության կենտրոնում, շրջաններում ու քաղաքներում գործել են ժողովրդական ստեղծագործության հատուկ տներ, որոնք և ի մի էին բերում բանահավաքչական աշխատանքները, հայտնաբերում ժողովրդական տաղանդներ և այլն:

Արցախյան ժողովրդական ստեղծագործությունների հավաքմանն առաջին անգամ ձեռնամուխ են լինում ժամանակի շուշեցի նշանավոր մտավորականներ Առաքել, Ալեքսանդր և Գրիգոր Բահաթյանները, ովքեր 1860 թ. մայիսի 6-ից օգոստոսի 6-ը Շուշիում գրի են առնում հեքիաթներ, զրույցներ, անեկդոտներ, խաղիկներ⁴ :

Արցախյան բանահյուսական նյութերի գրի առման, հրատարակման և պահպանման շնորհակալ աշխատանքում հետագայում իրենց ավանդն ունեցան Տիգրան Նավասարդյանը, Մ. Տեր-Հովհաննիսյանը, Հարություն Թավրիզյանը, Գալուստ Շերմազանյանը, Մակար Բարխուդարյանը և ուրիշ երախտավորներ:

Վերջերս ընթերցողի սեղանին դրվեց մի սովորածավալ աշխատություն եւս՝ «Արցախի բանահյուսությունը» վերտառությամբ, որը բանասիրական գիտությունների թեմնածու, բանագետ Արմեն Սարգսյանի երկարատև ու տրնաջան աշխատանքի արգասիքն է եւ որն, իրավամբ, կարող ենք ասել, որ արցախցուն, նրա կենսագրությունը, բնավորությունը, մտածողությունը ճանաչելու լավագույն գիրք-ուղեցույցն է: Այս գիրքը գալիս է համալրելու հայ ժողովրդական բանահյուսության հարուստ զանազանը: Բանագիտության մեծ երախտավորներ Գ. Սրվանձտյանցի, Մ. Աբելյանի, Մ. Բարխուդարյանի և մյուս մեր մեծերի գործի նորոյա շարունակողն է Արմեն Սարգսյանը, ով մշտապես հավատարիմ է բանագիտության ազգային ավանդներին: Խոսելով Ա. Սարգսյանի կատարած աշխատանքի մասին չափազանցրած չենք լինի, եթե ասենք, որ նա ստեղծել է մի այնպիսի գործ, որով կարող ենք վստահաբար ներկայանալ աշխարհին, գիրքն այդ դեմքով երկրպագության արժանացած բանահյուսական գործերի կողքին՝ բանագիտության առջև դրված չափանիշների ու սկզբունքների նորոյա պահանջներով:

Ժողովածուն ընդգրկում է բանահյուսական 8078 արցախյան բնագիր՝ գրառված հեղինակի կողմից 1992-2014 թթ. հանրապետության գյուղերի ու քաղաքների հարյուրավոր բանասագների միջոցով: Գիրքը կազմված է ներածությունից, բուն ժողովածուից, ծանոթագրությունների աղյուսակից, բառարանից ու ցանկերից: Բուն ժողովածուն բաղկացած է երեք բաժնից, որոնցից յուրաքանչյուրը ներառում է համապատասխան ժանրերի նյութերը:

¹ Աբելյան Մ., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 13:

² Սրվանձտյանց Գ., Գրոց ու բրոց. – Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978, էջ 73:

³ Ղանալանյան Ա., Հայ ժողովրդական բանահյուսություն, Երևան, 1945, էջ 6:

⁴ Սարգսյան Ա., Արցախի բանահյուսությունը, Երևան, 2015, էջ 11:

Առաջին բաժինը՝ վիպական բանահյուսությունը, ներառում է հեքիաթներ /22 միավոր/, ավանդություններ /266 միավոր /, առակներ /86 միավոր /, զվարճախոսություններ /592 միավոր /:

Երկրորդ՝ քնարական բանահյուսություն բաժինը, բաղկացած է խաղիկներից /237 միավոր / եւ չափածո այլ ստեղծագործություններից /21 միավոր /:

Երրորդը՝ ասույթաբանական բանահյուսություն բաժինն է՝ բաղկացած առած-ասացվածքներից /3388 միավոր /, անեծքներից /709 միավոր /, օրհնանքներից եւ բարեմատությանքներից /369 միավոր /, հանելուկներից /734 միավոր /, գյուղերի եւ քաղաքների մականուններից /119 միավոր /, մարդկանց մականուններից /1307 միավոր /, շուտասելուկներից /24 միավոր /, հանգախաղերից /204 միավոր /¹ :

Ծանոթագրությունների աղյուսակում ներկայացվում են վիպական եւ քնարական բանահյուսության բոլոր բնագրերի համարները, վերնագրերը, բանասացի անուն-ազգանունը, ծննդավայրն ու ծննդյան թիվը, նյութի գրառման վայրն ու տարեթիվը:

Բառարանում հեղինակը ընդգրկել է ժողովածուի մեջ գործածված դժվար հասկանալի, հիմնականում բարբառային եւ փոխառյալ բառերն ու դարձվածներն՝ իրենց բացատրություններով:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ հեղինակը խստորեն պահպանել է բարբառային տառադարձությունը, իսկ վիպական եւ քնարական բանահյուսության ժանրերի բոլոր բնագրերում՝ նաեւ տվյալ խոսվածքի առանձնահատկությունները: Յուրաքանչյուր նմուշ ներկայացրել է բանասացի խոսվածքով:

Կարևորելով գրքի գիտական արժեքը՝ գրականագետ Ա. Աթայանը նկատում է.«Ակնհայտ է գրքի գիտական ուղղվածությունը, մանավանդ, որ այն ոչ միայն Արցախի բանահյուսության հավաքման ու գրառման պատմությունն է, այլև նյութերի բանագիտական վերլուծությունն ու Ղարաբաղի բարբառի հնչյունաբառաքերականական օրինաչափությունների բացահայտումը, ինչին, թերևս, բանագիտության մեջ քիչ է ուշադրություն դարձվել»²:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի գրքի ներածությունը, որտեղ գիտական լուրջ հիմնավորումներով առանձին ենթաբաժիններում հեղինակը ներկայացնում է Արցախի համառոտ պատմությունը, բանահյուսության հավաքման ու հրատարակման պատմությունը, ժողովածուի բանագիտական վերլուծությունը եւ Ղարաբաղի բարբառի հնչյունաբառաքերականական օրինաչափությունները:

Նկատաբար է հեղինակի պատմական ակնարկը ներածության մեջ.«Արցախը, որ տարբեր արձանագրություններում եւ պատմական աղբյուրներում հիշատակվում է Արդախ, Օրխիստինե, Արցախ, Խաչեն, Արցախամուր աշխարհ, Փոքր Սյունիք, Ղարաբաղ եւ այլ անուններով, պատմական Հայաստանի 10-րդ նահանգն է, որը զբաղեցնում էր կուր եւ Արաքս գետերի միջեւ ընկած հարթավայրի զգալի մասը ու դրանից դեպի արևմուտք՝ Ադստեւ գետի ավազանից մինչեւ Արաքսի հովիտը ձգվող լեռնային ու նախալեռնային ամբողջ տարածքը: Երկրամասը մ. թ. ա. 9-6 դարերում ընդգրկվել է Ուրարտական պետության կազմում, իսկ մ. թ. ա. 6-րդ դարից կազմել Հայաստանի անբաժանելի մասը, որի մասին փաստացի տեղեկություններ կան տարբեր սեպագիր արձանագրություններում, հին հունական ու հայ պատմիչների վկայություններում»³ :

Ուշագրավ մի հանգամանք եւս. գիրքը ընթերցողի սեղանին դրվեց այն ժամանակ, երբ ամբողջ աշխարհի ուշադրությունը, ապրիլյան առճակատման պատճառով, կրկին սևեռված էր Արցախի վրա, երբ ազերական ագրեսիան սկսեց ակտիվանալ ոչ միայն ռազմադաշտում, այլ նաեւ քարոզչական դաշտում՝ վերախմբագրված պատմությամբ ու ապատեղեկատվությամբ մոլորեցնելով միջազգային հանրությանը:

¹ Սարգսյան Ա., Արցախի բանահյուսությունը, Երևան, 2015, էջ 5:

² Արցախի պետական համալսարանի տեղեկագիր, պրակ 1, Ստեփանակերտ, 2016, էջ 10:

³ Նույն տեղում, էջ 7:

Արմեն Սարգսյանի «Արցախի բանահյուսությունը» գիրքը համարվում է պատմական արդարությունը փաստարկող այն աշխատությունների ցանկը, որոնք վկայում են, որ Արցախը Հայաստան է, եւ Արցախի անդրենամծին ժողովուրդը հայն է, որ ապրել եւ արարել է այստեղ վաղնջական ժամանակներից:

Հայտնի է, որ բանահյուսական նյութը լուրջ հենք է համարվում պատմագիտության, ազգագրության, էթնոլոգիայի, գրականության, արվեստների համար: Այս առումով, բնավ չստվերելով Արցախի բանագիտության մյուս նրախատվորների աշխատանքը՝ Ա. Ղազիյան, Լ. Հարությունյան եւ ուրիշներ, պիտի խոստովանենք, որ Արմեն Սարգսյանի վերոհիշյալ գիրքը իր տեսակով եզակի ու նախադեպը չունեցող աշխատություն է, որը, կարելի է ասել, Արցախի ու արցախցու մասին պատմող մի յուրահատուկ հանրագիտարան է, որտեղ արցախցին ներկայանում է իր բնավորությամբ, պատմական ճակատագրով, պատկերավոր մտածողությամբ, հնարամտությամբ, կենսասիրությամբ, քաջությամբ, աշխատասիրությամբ, ճշմարտախոսությամբ, հայրենասիրությամբ, հումորով, հյուրասիրությամբ, բարոյականությամբ, աստվածապաշտությամբ, խառնվածքով, կենցաղով եւ այլն:

Վիպական բանահյուսության ժանրերից հեքիաթները /իրապատում և հրաշապատում/ արտահայտում են բարոյախոսական, ճանաչողական, դաստիարակչական, սոցիալական և բազմաթիվ կարևոր գաղափարներ: Ի դեպ, բանագետի հավաստմամբ, հեքիաթները զարգացման հեռանկար չունեն և աստիճանաբար մոռացության են մատնվում: Նրա վկայությամբ՝ հեքիաթներում այլևս չի գործածվում որպես հանելուկ հանդես եկող «Քաթ-քաթ, մին չվալ ցակատ, վեչ կօթ օնե, վեչ՝ արկաթ» չափածո նախաբանը: Լայն կիրառություն ունեն «Իլալ ա, չի լալ», «Ինում ա, չինում» ավանդական սկավառքներն ու վերջաբան բանաձևումները՝ «Յերգինքյան իրեք խնձօր ա վեր ընգնես, մինը՝ էս քաթը ըսողեն, մինը՝ սկընողեն, մինն էլ լյուս աշխարք տուս ընողեն»:

Խոսելով Ա. Սարգսյանի սույն ժողովածուի մասին՝ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Ս. Վարդանյանը նկատում է, որ գիրքն իր սկզբնաղբյուրային կարևորությամբ բացառիկ է. «Ա. Սարգսյանն անդրադառնում է ժողովածուում ընդգրկված հեքիաթների մոտիվային ու պոեմային առանձնահատկությունների բացահայտումներին՝ դրանով իսկ օգնելով հեքիաթագիտությանը զբաղվողներին մի ընդհանուր լեզու գտնել ոչ միայն հայկական, այլև՝ տարբեր ժողովուրդների բանարվեստի ներքին բովանդակությանը հաղորդակցվելու գործում»¹:

Ավանդությունները ևս վիպական ժանրի ստեղծագործություններ են: Գրքում տեղ գտած ստուգաբանական, բացատրական և վարքաբանական բնույթի ավանդությունները արտացոլում են տեղանունների, անձնանունների առաջացումը, երկնային և երկրային մարմինների ծագման մասին պատմություններ, կենսագրական իրական և մտացածին պատմություններ:

Ուշագրավ են առակներն ու զվարճախոսությունները, որոնք ժողովրդի կողմից սիրված և ժողովրդի մեջ լայն տարածում գտած բարոյախոսական, երգիծական ստեղծագործություններ են: Նկատենք, որ զվարճախոսությունները հեղինակը համարում է Արցախի բանահյուսության վիպական ժանրերից ամենակենսունակը:

Արցախցու պատկերավոր մտածողության, երևակայության և գեղարվեստական յուրատեսակ լուծումներն են խոսացված քնարական խաղիկներում և չափածո այլ ստեղծագործություններում, որոնք արտացոլում են մարդկային տարբեր հոգեվիճակներ, զգացմունքներ, սոցիալական խնդիրներ և այլն: Սիրո խոստովանություն և սիրած տղայի գովքն է ամփոփված հետևյալ խաղիկում.

Քեզ նրման տրդան մուրագ ա,
Խէլքավ լիզը կարաս ա,
Ծօցումըտ բօն իլի,

¹ <http://hpj.asj-oa.am/6321/1/220.pdf>

Գիդյացե, թա արագ ա¹ :

Ասույթաբանական բանահյուսության ժանրերից լայն կիրառություն ունեն առած-ասացվածքները: Արցախցու բնավորությունը, աշխատասիրությունը, պատվախնդրությունը, հավատավոր լինելը վկայող առած-ասացվածքներից են.

Ղարաբաղցեն ըստղավ-ընդղավ չի ընգընում, խօսկը քյասմա յա ասում:

Ղարաբաղցունը օթընա, թօթը, թիյին կօթը² :

Աստուծ ընօղանց ա տամ:

Աստուծ լյավեն նհետ ա առուտուր անում:

Աստուծ ասից՝ հու վեր հացեն դադիրը գյուղում ա, ընդորա լյավ ըմ յեշում:

Աստուծ դյարդը տամ ա, դյարմանն էլ նրհետը³ :

Նամուսը վրննատակ չըն տալ:

Նամուսը տվեն շանը, կերավ վեչ:

Ներակ ընդորա, հյուրու մրռնելիս ըղօրմի յըն տամ⁴ :

Ըստուծեն քանդյած տօնը կրնեգյը կըշինի, ամմա կրնգանը քանդյածը Աստուծ կարել չի շինի⁵:

Թօրքեն նրհետ հընգրթօթունը րա, մրհակը ծերքատ վեր մել տինիլ:

Թօրքեն չըքերանը թակիս վեչ, աշնա չի տեռնալ⁶ :

Ժողովրդական այս եւ մյուս բանաձեւումների մեջ ենք բազահայտում մեր բազմադարյա ժողովրդի դիմագիծն ու ազգային հոգեկերտվածքը, որը լավագույնս է արտացոլված Արմեն Մարգարյանի «Արցախի բանահյուսությունը» գրքում:

Գիրքը լուրջ ներդրում է հայ բանագիտության բնագավառում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբելյան Մ., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966:
2. Արցախի պետական համալսարանի տեղեկագիր, պրակ 1, Ստեփանակերտ, 2016:
3. Ղանալանյան Ա., Հայ ժողովրդական բանահյուսություն, Երևան, 1945:
4. Մարգարյան Ա., Արցախի բանահյուսությունը, Երևան, 2015:
5. Սրվանձտյանց Գ., Գրոց ու բրոց. Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978:

ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. <http://hpi.asj-oa.am/6321/1/220.pdf>
2. <https://hy.wikipedia.org>

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Չարինն Սառաջյան - Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
e-mail: zsarajyan@mail.ru

Նողվածը տպագրության է նրաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, բ.գ.դ. Ս.Ա. Խանյանը:

¹ Նույն տեղում, էջ 436:

² Նույն տեղում, էջ 495:

³ Նույն տեղում, էջ 453:

⁴ Նույն տեղում, էջ 510:

⁵ Նույն տեղում, էջ 464:

⁶ Նույն տեղում, էջ 466: